

УДК 17.035.1 : 37

Р.В. Малиношевський, м. Київ**ФЕНОМЕН АЛЬТРУЇЗМУ
У СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

У статті актуалізується питання необхідності дослідження у соціально-педагогічній площині феномену альтруїзму. Альтруїзм розглядається і аналізується як соціально-значуща якість особистості і як один з атрибутів гуманізму.

Ключові слова: альтруїзм, соціально-значуща якість особистості, гуманізм.

Невпинний науково-технічний поступ людства спричинив якісні зміни у соціальному бутті людини. Відкриття й опанування людиною законів об'єктивної дійсності забезпечило матеріальний прогрес та розширення меж індивідуальної свободи. Але, науково-технічний розвиток супроводжується і кардинальними змінами в системі ціннісно-нормативних орієнтацій, що безпосередньо відображається у суспільстві на рівні фундаментальних соціальних зв'язків. Аксіологічний вимір суспільного буття, перебуваючи у процесі постійних трансформацій, стає дедалі більше фрагментарним та еkleктичним. На домінуючі позиції виходять цінності інструментального характеру: володіння матеріальними та нематеріальними благами; гедонізм, крайній прагматизм, що перетворюється у егоїзм і себелюбство. Як результат відбувається трансформація уявлень про людину, мету та сенс її життя, що закономірно веде до нівеляції унікальності особистості і ставить її у ситуацію екзистенційного вибору.

Таким чином, в умовах аксіологічного декадансу актуалізується значення виховання особистості орієнтованої не лише на перетворення соціальних умов відповідно до своїх власних потреб, а й спрямованої на потреби соціуму та інших суб'єктів соціального буття. Відповідно, характеристикою такої особистісної спрямованості може бути здатність суб'єкта трансцендентуватися за межі власних егоїстичних інтересів і діяти на благо інших, що є свідченням домінування, у системі ціннісно-світоглядних орієнтацій, цінностей та ідеалів вищого порядку. Такі цінності та ідеали не лише спрямовують, унормовують та регламентують існування людини, а й надають буттю певний сенс, що кардинальним чином позначається на її становленні як соціального, творчо-інтелектуального та духовного суб'єкта. Зокрема, Ф. Василюк акцентує увагу на тому, що вищим типом розвитку особистості у аксіологічній площині є її здатність пожертвувати будь-яким зі своїх мотивів, випадковими інтересами, що дає змогу для об'єктивації інтелектуальних, духовних та фізичних сил орієнтованих на реалізацію соціально-значущої мети [5].

Відтак, нагальна потреба появи особистості, яка здатна до цілеспрямованого виходу за межі власних вітальних потреб та егоїстичних

інтересів, закономірно обумовлює необхідність дослідження в рамках соціальної педагогіки альтруїзму як соціально-значущої якості особистості. Оскільки наявність даної якості у людини обумовлює виникнення специфічного ставлення особистості до оточуючого світу, соціуму та до самої себе протягом всього життя, а отже, веде до якісних змін в системі інтерсуб'єктивних відносин як на рівні міжособистісної, так і на рівні міжгрупової взаємодії.

Необхідно підкреслити, що дослідження альтруїзму не є абсолютно новою науковою проблемою. Суттєво, що об'єктивація феномену альтруїзму в якості світоглядної та наукової проблеми відбулася в результаті переходу до антропоцентричних філософських систем, в яких з'ясування його природи пов'язане із розробками таких категорій як добро, благо та добродієність (дані категорії осмислювались Платоном, Аристотелем). Таким чином, можна стверджувати, що починаючи з антропоцентричного повороту сутність альтруїзму і природа його виникнення стали об'єктом філософських систем, в яких осмислюється і розкривається як його соціальна детермінованість, так і специфіка функціонування даної категорії у структурі моралі в межах бінарної опозиції “добро – зло”.

Відповідно, частково або безпосередньо феномен альтруїзму, мотив безкорисливості осмислювався в межах філософських систем та побудов І. Канта, А. Сміта, Ж. Руссо, А. Шопенгауера та інших. Хоча, незаперечний той факт, що виникнення самого поняття “альтруїзм” нерозривно пов'язане з філософськими розробками О. Конта, який, у своїх розвідках, вживав його в якості антитези по відношенню до егоїзму. Так принцип альтруїзму у розумінні О. Конта висував настанову – “Живи для інших”. Дана настанова набула подальшого розвитку у тих світоглядних системах, предметне поле яких дотичне або включає в себе проблеми суспільної моралі, її генеалогії та природи духовного вчинку. Зокрема, навіть у рамках суто утилітаристських концепцій, згідно яких фундаментальним підґрунтям моралі є спільне благо як щастя більшості або ж спільна користь, альтруїзм інтерпретувався як обмеження приватного інтересу на користь спільного, а в окремих інтерпретаціях – суспільного інтересу. Відповідно, в концептуальних рамках філософських систем альтруїзм переважно редукувався до моральних чеснот людини, а отже, і осмислювався в такій площині. А оскільки, філософія є світоглядною основою по відношенню до гуманітарного знання, то відбулася трансляція морально-етичного тлумачення альтруїзму в предметне поле інших гуманітарних наук.

У ХХ столітті альтруїзм як специфічне явище свідомості та поведінки став предметом соціально-психологічних досліджень. У них альтруїзм аналізувався у контексті практичних відносин між суб'єктами соціального

буття на емпіричному матеріалі, що демонстрував різноманітні форми солідарності, добродійності, благодійництва, взаємодопомоги.

Зокрема, частково або безпосередньо феномен альтруїстичної поведінки аналізувався в межах психоаналітичних досліджень А. Фрейд, З. Фрейда, Е. Фрома, К. Хорні та ін. Для представників психоаналітичного напрямку спільним є ставлення до альтруїзму як до певного компенсаторного явища, провідною функцією якого є захист і збереження слабкого Его від невротичної особистості.

Наприклад, З. Фрейд розглядав альтруїстичні спонукання в якості невротичної компенсації витіснюваних потягів протилежної, егоїстичної спрямованості. У свою чергу А.Фрейд під альтруїстичною мотивацією розуміла спонукання, які відцензуровані та викривлені дією цілої системи захисних механізмів. Характерно, що вихідними спонуканнями альтруїзму вона вважала:

- а) можливість задоволення табуованих інстинктивних бажань, шляхом проєкції цих бажань на соціального Іншого;
- б) можливість розрядки агресивних імпульсів, які супроводжують потяги [2].

У свою чергу, К. Хорні та Е. Фромм вбачали в основі альтруїзму один із механізмів опанування невротичною тривожністю, яка виникає в результаті принципової роз'єднаності і віддаленості людей один від одного. У даному разі альтруїзм забезпечує отримання суспільного схвалення і є соціально безпечним способом поведінки, яка шляхом емпатії та ідентифікації об'єднує людей. Але, попри безсумнівне евристичне значення висновків психоаналітичних досліджень, в межах психоаналізу, в першу чергу, досліджуються крайні прояви психічних процесів, відповідно і феномен альтруїзму досліджувався у площині гіпертрофованих та патологічних форм його виявлення.

У методологічних рамках соціально-психологічних досліджень західноєвропейської та американської наукової традиції Д. Майерс виокремлює низку теорій, що намагаються описати альтруїзм. Зокрема, це:

- теорії соціального обміну;
- концепції, що трактують альтруїзм як латентний егоїзм;
- теорії, в яких альтруїзм редукується виключно до емпатії;
- соціальні теорії, що ґрунтуються на нормах взаємності та відповідальності [4].

У радянській та вітчизняній психолого-педагогічній науці феномен альтруїзму та альтруїстичної поведінки розглядався у таких площинах: кооперації та колективізму (Г. Андрєєва, Б. Ломов); групових норм поведінки (М. Бобнева, М. Обозов); особистісної спрямованості (Л. Божович); в контексті аксіологічного підходу до особистості (З. Карпенко); загальної емоційної спрямованості особистості

(Б. Додонов); як моральна якість особистості (Р. Апресян, К. Абульханова-Славська, Ш. Амонашвілі, Н. Лейтес, В. Мухіна, Е. Субботський та ін.) [2; 5]. Загальна ж тенденція в радянській та вітчизняній психолого-педагогічній науці полягає у редукції альтруїзму до про-соціальної поведінки, яка орієнтована на примат потреб та інтересів суспільства, потім групи і лише після цього конкретної особистості.

Поряд із більш традиційними філософськими, соціально-психологічними, психолого-педагогічними підходами щодо осмислення сутності та природи феномену альтруїзму існують концептуально протилежні підходи. Зокрема, до такого можна віднести концепції походження альтруїзму представників еволюційної етики. Так представники еволюційної етики, досліджуючи патерни генеалогії моралі, інтерпретуючи явище альтруїзму логічно виводили його із біологічної природи людини і відмічали, що воно є потужним чинником, що впливає на становлення людини. При цьому достатні підстави для підтвердження достовірності умовиводів щодо біологічних передумов виникнення альтруїзму представники даного напрямку логічно виводили з досягнень і висновків генетики. Зокрема, В. Ефроїмсон відмічав, що “еволюційно-генетичний аналіз засвідчує, що альтруїзм має міцні біологічні основи, створені довгим та невпинним, спрямованим індивідуальним та груповим природнім відбором” [1]. Таким чином, згідно з концептуальними положеннями еволюційних теорій моралі (П. Кропоткін, К. Кесслер, В. Ефроїмсон), становлення і розвиток людства як біологічного та соціального виду закономірно передбачав груповий відбір на моральність в цілому та на альтруїстичність зокрема. Так у процесі філогенезу виживали ті соціальні групи, у членів яких на генетичному рівні з’явилося та закріпилося структурне утворення, що обумовлює альтруїстичну поведінку, а саме: допомагаючу, самовіддану, жертвовну поведінку. При цьому розуміння альтруїзму представниками еволюційної етики зводиться до генетичної структури, що обумовлює групу емоцій, яка відображаючись на поведінковому рівні особистості, спонукає її робити вчинки, які “безпосередньо не вигідні і навіть загрозливі, але приносять користь іншим людям”. Відповідно, альтруїзм постає як біологічний механізм, що унормовуючи інтерсуб’єктивну взаємодію, сприяв пристосуванню, виживанню та розвитку людства як виду. А внаслідок дії закону Менделя у процесі еволюції дане явище закріпилося на генетичному рівні в якості невід’ємного атрибуту людини. Тобто альтруїзм постає не як соціально обумовлена, а як вроджена якість людини. Однак, при цьому залишається не з’ясованим, чому альтруїзм, якщо він генетично закріплений, тотально не проявляється і не розвивається без виховного та соціалізуючого впливу.

Отже, дослідження та інтерпретації феномену альтруїзму характеризуються не лише принциповими методологічними розбіжностями, а й суперечностями. Зокрема, аналіз засвідчує обмеженість наукових підходів, які у своїх наукових інтенціях розглядають природу та сутність альтруїзму не як соціально обумовлену, а як вроджену якість особистості, що є структурною одиницею генетичного коду. В інших акцент робиться лише на семантичному значенні поняття, тому альтруїзм розкривається через емпатію, турботу та ін. Але попри методологічні розбіжності наукових підходів спільною рисою всіх теорій є акцентування на сутнісних характеристиках феномену альтруїзму, що зафіксовано на рівні поняттєвого визначення. А саме:

1. Альтруїзм (від лат. *alter* – інший) – моральний принцип, що полягає у безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших, у готовності заради цього зректися власних інтересів [8, с. 19].

2. Альтруїзм – система ціннісних орієнтацій людини, в яких основним мотивом і критерієм моральної оцінки є інтереси іншої людини чи соціальної спільноти [7, с. 24].

Тобто як стає очевидно із посилань, спільним є акцент на положення про те, що альтруїзм функціонально виявляється у поведінці, центральним мотивом якої є непрагматично орієнтована діяльність, що здійснюється в інтересах інших суб'єктів соціальної взаємодії. А отже, така діяльність включає в себе здатність жертвувати своїми інтересами та надання домінантного значення суспільно значущому, а не індивідуальному.

Однак, на сьогодні, саме такі сутнісні характеристики феномену альтруїзму і викликають сумнів, щодо доцільності існування такої якості у особистості, в сучасних культурно-історичних та економічних умовах, коли кожен гостро відчуває проблемність власного буття. Відповідно, постає закономірне питання чи має право на існування феномен альтруїзму у сучасному глобалізованому та прагматично орієнтованому світі? Зокрема, чи не суперечить, сама по собі, сутність альтруїзму сутності принципу гуманізму? Оскільки, якщо сутність гуманізму полягає в тому, що людина, її життя та свобода є найвищою цінністю, то аналогічною цінністю є її потреби та інтереси, обмежувати та спрямовувати які ніхто не має морального права. Водночас, як видно із наведених вище визначень, існує певна пастка для розуму. Сенс якої полягає в тому, що зосередившись на понятті альтруїзм розум миттєво фіксує увагу не просто на мотиві безкорисливості й обмеженні власних інтересів, на домінуванні суспільного над індивідуальним, а на елементі жертвності, що імпліцитно тут міститься. Більш того елемент жертвності витлумачується, можна навіть сказати, у есхатологічній формі, що логічно пов'язана зі смертю суб'єкта. Відповідно акцентування на необхідності формування альтруїзму як соціально-значущої якості особистості є не лише морально не легітимним, а є формою насилля над

природою людиною. Позаяк сформованість даної якості веде не лише до чіткого обмеження певних потреб та інтересів, а отже, і обмеження індивідуальної свободи, а й обумовлює устремління суб'єкта до тотальної жертвовності, що, в принципі, є патологією. Але чи є це дійсно так?

Свого часу у статті “Екзистенціалізм – це гуманізм”, в якій викладені концептуальні положення філософської системи, Ж. Сартр відмічав, що індивідуальна свобода залежить від свободи інших, так само як свобода інших залежить від нашої свободи. Відповідно, і цінність власного індивідуального буття залежить від того чи є буття Іншого для мене цінністю і ціллю, і, навпаки, знецінення буття Іншого призводить до знецінення власного буття. У даному разі не може бути іншої системи координат, адже якщо цінність власного буття і буття Іншого не ототожнюються, а заперечується і абсолютизується цінність виключно індивідуального буття, то гуманізм втрачає свій вищий сенс і трансформується в типовий егоїзм. Отже, коли особистість, яка приречена на постійний вибір, «очищується» від не потрібних атрибутів (безкорисливість, здатність ставити інтереси ближнього вище власних і т.д.), вона тим самим не лише закриває та заперечує для себе цінність буття Іншого, а і знецінивши його, знецінює себе.

Таким чином, вибудовувати дихотомічний ряд “альтруїзм – гуманізм” є більш ніж не правомірним. Позаяк, як слушно акцентує В. Лекторський “реалістичний аналіз людини, її культурного і соціального світу засвідчує непереборну роль ідеалів, ціннісних систем морально-світоглядних орієнтирів, поза якими і без яких вся людська діяльність втрачає сенс і критерії оцінки, і тому стає неможливою” [3, с. 24]. З огляду на це, можна стверджувати, що наявність такої якості як альтруїзм, що виражається в домінуванні мотиву безкорисливості як непрагматично орієнтованої діяльності, що задає напрямок для індивідуальної поведінки, домінуванні діалогічного способу комунікації є свідченням вищого типу соціального розвитку людини. При цьому варто наголосити, що елемент сакральної жертвовності, який імпліцитно присутній в альтруїзмі, є крайньою формою його виявлення. Хоча, беззаперечно і те, що в умовах екзистенційного вибору може бути закономірним рішенням суб'єкта, яке він, для себе самого, легітимізує необхідністю вищого порядку. Хоча і в першому і в другому випадку, альтруїзм виступає як одна із можливих форм прояву людяності, а отже, гуманізму.

Однак, якщо у філософських, психологічних і соціально-психологічних розвідках аналіз проблеми не виходить за межі осмислення природи та сутності даного явища, то у педагогічних розробках увага акцентується як на теоретичному обґрунтуванні, так і на виявленні механізмів формування, на цілеспрямованому та педагогічно доцільному їх використанні підчас здійснення виховного впливу на суб'єкта. Таким

чином, у межах предметного поля педагогічних наук дилемою виступає не лише сутнісний вимір альтруїзму, а й інструментально-функціональний. А саме проблема полягає в тому: яким чином необхідно здійснювати виховний вплив на підростаючу особистість, щоб повноцінно сприяти як її соціальному становленню так і формуванню у неї альтруїзму як моральної чесноти і як соціально-значущої якості.

З огляду на це, у соціально-педагогічній площині, проблема вивчення альтруїзму є недостатньо дослідженою, як на сутнісному, так і на функціональному рівнях. Зокрема, відкритим залишається питання щодо ролі альтруїзму в особистісному становленні людини. Разом з тим, за межами наукових інтенцій залишаються і емпіричний аспект дослідження альтруїзму. А саме: малодослідженими залишаються механізми формування альтруїзму, не розкрита специфіка педагогічних засобів та умов, що сприяють появі даної якості в структурі ціннісно-нормативних орієнтацій особистості.

З огляду на це ґрунтовного дослідження потребує питання формування альтруїзму у школярів молодшого підліткового віку. Даний етап онтогенезу будучи періодом загострення суперечностей розвитку, в той же час характеризується становленням структури ціннісно-нормативних орієнтацій. А оскільки, ціннісно-нормативні орієнтації ще структурно не оформились і внаслідок недостатнього соціального досвіду у даному віці існує можливість ефективно здійснювати педагогічний вплив на дитину, що сприяє формуванню нових особистісних якостей і виробленню на їх основі основних параметрів моделі поведінки. Відповідно, актуалізується значення наявності у системі інституалізованих норм суспільства зразків поведінки, що дають змогу досягнення соціокультурних цілей.

Згідно концептуальних положень теорії Л. Виготського психіка має соціальну природу і розвиток психічних процесів культурно детерміновано, а оволодіння специфічними формами людської діяльності формує вищі психічні функції, в тому числі сприяє дозріванню тим із них, які ґрунтуються на архаїчних програмах поведінки. Відповідно, альтруїзм як соціально-значуща якість особистості є соціально детермінованим та діяльнісно опосередкованим, а отже формується, розвивається і видозмінюється в процесі інтерсуб'єктивної взаємодії та спільної діяльності. Таким чином, включення молодшого підлітка у систему діяльності орієнтованої на добротність в інтерсуб'єктивному світі буде сприяти формуванню альтруїзму як соціально-ціннісної якості особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Эфроимсон В. Родословная альтруизма / В. Эфроимсон // Новый мир. – № 10. – 1971. – С. 193–213.

2. Кейсельман В.Р. Альтруизм: так называемое добро / В.Р. Кейсельман. – Симферополь: «Таврия», 2010. – 348 с.
3. Лекторский В.А. Идеалы и реальность гуманизма / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – № 6. – 1994. – С. 22–28.
4. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб: Питер, 1998. – 688 с.
5. Моисеева А.А. Альтруистическая направленность личности и ее формирование в семье: автореф. дис... на соискание науч. степени канд. псих. наук: 19.00.05 / А.А. Моисеева. – С-Пб, 2007. – 15 с.
6. Сартр Ж. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. Сартр // Сумерки богов / [сост. и общ. ред. А.А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–345.
7. Соціальна педагогіка: словник-довідник / [За заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко]. – Вінниця : Планер – 2009. – 542 с.
8. Філософський словник / [За ред. В.І. Шинкарука]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

В статье поднимается вопрос необходимости исследования в социально-педагогической плоскости феномена альтруизма. Альтруизм рассматривается и анализируется как социально-значимое качество личности и как один из атрибутов гуманизма.

Ключевые слова: альтруизм, социально-значимое качество личности, гуманизм.

This paper raises the question of necessity to study phenomenon of altruism in the social and pedagogical field. Altruism is considered and analyzed as socially significant quality of a person and as one of the attributes of humanism.

Key words: altruism, socially significant quality of a person, humanism.